

valakit infamiával csapnak el, a hóhér úgy teljesíti tisztét, hogy oldalfegyverét, melyet a poroszló megelőző este preparál, hogy könnyen el lehessen törni és a hóhérnak átadja, ez feje fölött eltöri és lábához dobja, hátulról lábával megrugja őt, mondván: Takarodj, becstelen gazfi.“ Az ellenség előtt gyáva katona kivégzése is az oldalfegyver eltörésével járt (Vajna II : 40).

(Polytatjuk.)

TOLNAI VILMOS.

A magyar tárgyias igeragozás.

(Alaktani fejtegetés.)*

A tárgyias igealakok eredete.

A finn-ugor nyelvek közül tárgyias igeragozás van a mordvinban, a vogulban, az osztjákban és a magyarban. Az a meggyőződésem, hogy első sorban a mordvin, s csak később a vogul és az osztják tárgyias igeragozás alapján fejtette ki HUNFALVY, később BUDENZ azt az elméletet, hogy a magyar tárgyias igeragozásban az igető (= pusztá igető, módtó, időtő) és a cselekvő személy ragja közt helyet foglal a tárgyra mutató személyrag is, a mely sok esetben lappangásba került. Ezt az elméletet nagyban támogatni látszott a magyar *kérlek, várlak* (vö. ÉrsC. 383 *wdwezihetek*, uo. 409 *kezerehlek*, DöbrC. 315 *mosandolak*, WinklC. 92 *hordoztalaak*, *newelthelek*, *zerettelek*, népnyelvből *tartolak*, *bántolak*, *taszítolak* NyFüz. XVI. 7, KesztC. 69 *hywtalok***, ÉrdyC. 220 *kenoztatlan*, uo. 224 *gezhetlen*, népnyelvi *megvárlik*, *elhagylik*, *mëgnézlik** SZINNYEI, NyH.⁴ 118 | *kérélek* > *kírilek*, *váralak*; *kérnélek* > *kírnélek*, *várnáalak*; *kértelek*, *vártalok*; *kérjelek*, *várjalak*). Ez alakokban a *-lek*, *-lak*-beli *l* az egyik nézet szerint csak „nyilván a 2. személyű tárgy“ jele (l. TMNy. 606), a másik szerint bizonyosan az (l. BUDENZ, SZINNYEI, THOMSEN, Nyr. XL. 28). Mindkét nézet tehát az *-l*-ben az alanyi ragozású *-l*-et keresi (vö. *írál*, *írnál*, *gondolkozol*, *gondolkozzál*, *írtál*; nb. ez az *l* jelöli az egyes és a többes 2. személyű tárgyat). E nézet ellen sok kifogást lehet emelni. Az egyik az, hogy az *-l* személyrag a jelentő mód jelen idejében eredetileg csak az ikés igéknél volt meg, innen terjedt s terjed ma is az iktele-

* L. MNy. IX, 1, 58, 105, 152, 207.

** Bizonyos dolog, hogy a *-lek*, *-lak*-beli mai *e* (nyílt *e*) ~ *a* vocális eredetileg zártabb volt, másképp BUDENZ UgAl. 348, SZINNYEI NyK. XXXIII. 257, 258.

nekre (vö. *adol, veszel, teszel* stb.). Nem akarok e helyen az alanyi ragozásra is kiterjeszkedni, azért ez ellenvetésemet csak megemlítem. Nagy baj szerintem az is, hogy a cselekvő személy jele *-k*, holott *-m*-et várnánk. Igaz, hogy a történeti kor folyamán a *-k* helyén *-m*-ből fejlődött *-n*-et is találunk (l. fentebb és a II. főrészben), úgy hogy a mai *-k* későbbi is lehet. Mindezek a tények elégségesek arra, hogy a *-lek, -lak* eddigi magyarázatában kételkedjünk.

A HUNFALVY-BUDENZ-féle elméletre nagyobb csapás az, hogy újabban bebizonyosodott, hogy a finn-ugor nyelvek tárgyias igeragozása nem finn-ugor alapnyelvi jelenség. A mordvinról kétségtelen, hogy a többitől függetlenül fejlődött ki (l. SZINNYEI, FUSpr. 152). A vogul, osztják és magyar tárgyias igeragozásról megkétségtelen ez: „Die Entwicklung der objektiven Konjugation des Ungarischen, Wogulischen und Ostjakischen hat schon vor dem Sonderleben dieser Sprachen, also in ugrischer Zeit begonnen. Allenfalls muss angenommen werden, dass die Verbindung der Personalsuffixe mit den Tempustämmen vor der Sprachspaltung ziemlich locker, und nur ihre Reihenfolge festgestellt war“* (l. SZINNYEI, FUSpr. 153).

A mi már most a kérdés lényegére fontos, az az, hogy felületes megtekintésre is észre kellett venni, hogy a vogulban, az osztjában és a magyarban a tárgyias igeragozás cselekvő személye ragjai és a birtokos személyragok közt valamilyes egyezés és összefüggés van (vö. HUNFALVY, NyK. I. 434—467, BUDENZ, Ugal. 314, lásd FOKOS 18). Erről aztán az lett a nézet, hogy a birtokos személyragozás hatással volt a tárgyias igeragozásra (l. SZINNYEI, NyK. XXXIII. 258).

Újabb időben a vogul és az osztják tárgyias igeragozásáról és a birtokos személyragozásról kiderült, hogy eredetileg azonosak. Ezt FOKOS DÁVID szép tanulmánya kétségtelenül bebizonyította (l. NyK. XL. 386—412: A vogul-osztják tárgyias igeragozásról). A mi kis hézag a bizonyításban van, az első sorban onnan van, hogy mi se a vogul, se az osztják nyelv történeti fejlődését nem ismerjük. Ha ismernők, az eredeti azonosság még kétségtelenebbé válnék.

* Ez idézet második részét úgy értelmezem s úgy fogadom el, hogy a személyragok a nyelvérzék előtt sok tekintetben személynévmások voltak, l. erről lejjebb. Így volt ez még a magyar nyelv külön életében is, jóval a nyelvtörténeti kor előtt.

A mi már most áll a vogul és az osztják tárgyias igeragozásról, ugyanaz áll a magyarról is. A magyar tárgyias igeragozásról THOMSEN VILMOS kísérelte meg bebizonyítani, hogy eredetében azonos a birtokos személyragozással (vö. Nyr. XL. 26—29: A magyar tárgyias ragozásról néhány megjegyzés, és Tidskrift for Philologi og Paedagogik VII. 149: Det magyariske sprog og dets stammeslægtskab 1866—67). Bizonyítása alaktani szempontból hibás. Így pl. nem vette figyelembe, hogy a magyarban a birtokos ragozásban nem eredeti a *napja*, *kertje*-féle alakokban a *-ja*, *-je*, a mint azt SZINNYEI „A birtokos személyragozásról“ írott szép értekezésében (I. Nyr. XVII.) kimutatta. Elfogadhatatlan a tárgyias többes 1. és 2. személy magyarázata is. Mindazonáltal THOMSEN dolgozatában olyan értékes megfigyelések vannak, hogy az ő dolgozatának lényeges része van e sorok létrejöttében. Ez a dolgozat ösztönzött a magyar tárgyias igeragozás tanulmányozására. S így bár a részletekben teljesen eltérek THOMSENTŐL, az alapelvet illetőleg csatlakozom nézetéhez.

Az én nézetem szerint is a magyar tárgyias igeragozás és a magyar birtokos személyragozás azonos eredetűek s volt idő a magyar nyelv nyelvtörténeti kora előtt, a mikor a kettő közt semmiféle különbség nem volt. A különbség csak idővel jelentésbeli megoszlással, különféle alaktani kiegyenlítődéssel keletkezett, a mikor is az ige és a névszó egymástól még jobban elkülönödtek.

Bizonyítéku legelőször is azt hozom fel, hogy a magyarban az igenév ma is, s a nyelvtörténeti kor folyamán is felveszi s felvehette a birtokos személyragokat.* A főnévi igenév *kérni*, *írni* ma is felveheti a birtokos személyragokat, tehát pl. *kérni-e*, *írni-a* (ebből: *írni-é*). A mai *kérem*, *-d*, *-ték* a *kérni*-nek régibb *kérne* alakjából való, ugyanigy az *írom*, *-d*, *-tok* az *írni* régibb *írne* alakjából illeszkedéssel keletkezett, tehát *írnem* > *írom* stb. A mai *kérnünk*, *írunk* régibb *kérnök* (< *kérnénk*), *írnonk*-ből való, míg *kérniök* (< *kérniék*), *írniök* (< *írni-ék*) az egyes 3. személy többesei. A határozói igenév *kérvé*, *írva* (**írvé*-ből) a nyelvtörténeti kor folyamán szintén felvehették a birtokos személyragokat (vö. PÉTER JÁNOS: Az ige nevek használata 81, Budenz-Album 78, SZILY, MNy. VII. 442). Íme egynéhány példa:

* Van azonban nyelvjárás, a melyben a főnévi igenév a személyragokat fel nem veheti. NyFüz. XXXII, 35.

Németújv. gl. 113 *valuam*—profitendo, BécsiC. II. Machabeus VI. 26 a' mendenhatonac kezét sem eleuenén sém *haluam* nem tauoztatom el | FestC. 168 *walwaad*, ÉrsC. 48 *walwad* (= vál-vád v. valvád?), AporC. 68 meg *nítuad* . . . elfordeituad, MünchC. Máté VI. 3 Te alamisna *téuéd* ne tugga te balod | WinklC. 232 hogh ymar tarthassam ötet meghalvaia | BécsiC. Jud. III. 2. *meghaluanc*, uo. Hester XIII. 17 hog *éluenc* dičériŭc | MünchC. Máté VII. 10 *valuatoc*, BécsiC. Baruth VI. 2 Be *menuetec* | MünchC. Máté XIV. 26 ötet *latuuioc*, uo. Máté XXVII. 17 azoc *ębe gđlekezeuęec* | stb., stb.*

Hogy a mai *kérő*, *író* (a magashangú alak -é változatáról l. lejjebb) szintén felveheti és a nyelvtörténet egész folyamán felvehette a birtokos személyragokat, azt csak megemlítem.

Az a nevezetes már most, hogy a finn-ugor nyelvekben az igeidőtövek, úgyszintén a módtövek névszói természetűek (l. erről SETÁLÁ, majd SZINNYEI NyK. XXIII. 455, 464, 465, NyK. XXXIII. 245, 246, 250, 251, 259), nomen verbalék, a mi azt jelenti, hogy e tövekhez hozzájárulhattak a névszókhöz járulni szokott ragok és képzők (l. erről lejjebb). Ha tehát a magyarban a praeteritum **kéré* (vö. *kéré-k*, *kéré-nk*, *kéré-tek*, *kéré-nek*, a mai *kéré* = *kére* a tővégi magánhangzók sorsában osztozkodván, **kéré-ből* lett), **íré* (vö. *íré-k* stb., a többi alak illeszkedéssel **íré-ből*, *íra* < *írē-ből*), a feltételes **kérné*- (vö. *kérné-k*, l. **kéré*-), **írné*- (vö. *írnék*, l. **íré*-) névszói természetűek, nomen verbalék, akkor kétségtelen, hogy e nomen verbalék felvehették a többi névszókkal együtt a birtokos személyragokat is. Nomen verbale a magyar felszólító **kérj*- is. Ez a puszta módtő sok esetben kétféle funkciójú; jelölheti az iktelen alanyi ragozású igéknél az egyes 2. személyt (vö. *kérj*, *írj*), de jelentkezhettek mint nomen is.** Még csak a felszólító *j*-je utáni vocalicus elemről kell szól-

* A mai *-va*, *-ve*: *-ván*, *vén*-ről l. SIMONYI, MHat. II. 302, TMNy. 511, MÉSZÖLY Nyr. XXXVIII. 347, MNy. IV. 411, BEKE Ö. Nyr. XLII. 193. Az e helyeken felsorolt alakváltozatokon kívül vö. még DöbrC. 124 meg *bövđitvent* = KulcsC. 151 (LXIV. zsolt. 11) meg *beweythwen*, DöbrC. 235 ki *ıđvent*; ÉrdyC. 55 *mondwon* (ez utóbbi alakváltozatokról l. lejjebb) WeszprC. 130 *monduany*, NádorC. 164 meg *martvam*? és *-vín* (Sylv., LobkC., DöbrC. stb.).

** Vö. Heltai, Canc. E₃: Minden *tarcz* nélkül így eredéne. Az én nézetem szerint a *vagy* (= du bist) és a *mégy* (= du gehst) alak-tani szempontból felszólítók. Erre felhozom, hogy a *vagy* a régi nyelvben „vermőgen“-t is jelent (vö. DöbrC. 483 az *vađot* . . . hazabeli *vađat*, uo. 522 ti *vađtokban* és NySz.), l. még SIMAI MNy. VIII. 31,

nom. Az a nézetem, hogy a felszólító módjele valaha *-xi* volt, ebből részint *-hi*, részint *-ji* fejlődött. A felszólítóban is eredetileg csak magashangú volt a magyarban a módjel, amely csak később illeszkedett, még pedig az *-i*-ből részint *-ü*, részint *-ë* lett, illetőleg illeszkedéssel *u > o, a*. A mai irodalmi *-e, -a* a zárt tövégekben tapasztalható *u > o > a* fejlődés eredménye. Arra, hogy a felszólító *-j* utáni eleme zártabb magánhangzó volt, mint a mai irodalmi alak, értekezésem két helyén is idéztem példákat, mind a régi nyelvből (vö. HB, ÉrsekújvC., JordC., LányiC. és még JordC. 182 *valazzod*, WeszprC. 90 ne *feliótek*, TelekiC. 289 *lakozzol*, lehet felszólító is az illető helyen), mind pedig a népnyelvből (vö. még NyFüz. X. 12, 15, 32, XIII. 35, XVI. 18). Arra meg, hogy a *j* utáni hang magashang volt, idézem a következő illeszkedés nélküli alakokat: Teleki C. 25 ne *galasztassem* meg óröcke, KeszthC. 126 Ees *hye* engemeth (= *hijë > hije, hiji*-ből; teljesebb tő, ma *híj*, régen **héuxi* lehetett) | KeszthC. 448 *Imagye* my erettenk (= *imádjë > imádje*, teljesebb tő, ma *i má dj*) | KeszthC. 79 *vye* meg engem vjuokkal (= *vijë > vije, viji*-ből; teljesebb tő, ma *víj*, egykor **véuxi*). Illeszkedéssel való teljesebb alakok: *zolyw* = szólju am. szólj, *mongyw* = mondju am. mondj, *valya* = valja am. valj, *akarya* = akarja am. akarj (l. ez alakokat, amelyek a következő kódexekben vannak: EhrC., KeszthC., KulcsC., LobkC., a következő művekben: TMNy. 599, SIMONYI, Magy. szótók 18, SIMONYI Kálmán, Lobk. kód. 67 és talán idevaló *hoz'a* = hozd? GuaryC. 133). A mai *jere* (vö. JordC. 496 *yere*, TelekiC. 196 *iere*, stb), *vára* (= várj NyFüz. XIII. 36, 40 stb.), *ergye* (vö. NyFüz. IX. 41, XXXIII. 11), *gyüvő* (= jőjj NyFüz. XX. 8, vö. SzékelyudvC. 343 hoig el *yoyo* es oztogassad) ilyen régi tövégi alakmaradványok. A *x-j* eltűnésére l. a II. főrészt.

A felszólító alanyi ragozású iktelen egyes 2. személye tehát pusztá módtó s mint ilyen szintén névszói természetű, amely tehát a személyragokat szintén felveheti.

Az a kérdés már most, vajjon az ige jelentőmód jelenidejének személyragtalan alakja a magyarban lehet-e névszói

vagyon, *megyen*-ről másképp SZINNYEI NyK. XXXIII. 244, 248, Nyr. XXXVIII. 243. A *megy* felszólító voltára meg az a bizonyítékom, hogy teljesebb alakja *megye* (vö. Lobk. C. 11 frater ferench de mire *megye* az wr ihushoz, l. SIMONYI KÁLMÁN, A Lobk. kód. 67. lap) s ez csak felszólító lehet alakilag. Vö. még ilyen felszólítóból eredt kötőszókat: *akár* — *akár, vagy, vaj* l. SIMONYI, Magy. kötőszók I. 120, 227, Jelentéstan alapv. 22, és Nyr. VII. 434, XXXVIII. 241.

természetű. A magyarban a jelentőmód jelenidejének általában nincsen időjele, maga a pusztá igető egyszersmind jelenidőtő.

Fentebb elmondtam, hogy a finn-ugorságban az igeidőképzés, s nyilván a módtőképzés is, névszótón alapul. Ha azonban ez a képzés névszótón alapul, ebből csak az következik, hogy a finn-ugor alapnyelvben az ige és a névszó között határozott különbség nem volt (máskép BUDENZ, Ugal. 9, Nyr. XXXVIII. 242, de alapnyelviileg így is, vö. SIMONYI, Jelentéstan alapv. 20—24, 33, CsÜRY B.: Az ige 71—76; az indogerm.-ra lásd SCHMIDT J., Nyelvtud. IV. 194). „Nem volt sem ige, sem névszó: voltak szavak, melyeknek bizonyos képzetek feleltek meg. Ezen szavaknak igei vagy névszói értéke az általuk jelölt tünevényben volt“ (I. SZABÓ DEZSŐ, A vogul szóképzés NyK. XXXIV. 57. s köv. l.). Azt is lehetne mondani, hogy ez alapnyelvben az esetek túlnyomó többségében nem volt meg a névszó és az ige közt a különbség, s a kettő differenciálódása éppen hogy megindult. A finn-ugor alapnyelvben voltak igenévszók (= ebből lett ige, főnév, melléknév)* számnevek, névmások és interjectiók. (A határozószók névszókból önállósultak elkülönödés folytán.)

Azt az állapotot már most, hogy az ige és a névszó közt semmi alak-i különbség nincs (máskép SIMONYI, Nyr. XXXVIII. 242), s a különbség tisztán a hangcomplexum által jelölt tünevényben, a beszélők lelkének a kívülággal való viszonyában van, ma is megfigyelhetjük az egyes finn-ugor nyelvekben. Így a vogulban (I. SZABÓ DEZSŐ, A vogul szóképzés NyK. XXXIV. 57. s köv. l.), az osztjában (I. SCHÜTZ JÓZSEF, Az északi-osztják szóképzés, NyK. XL. 1. s köv. l.), a votjában (I. MEDVECZKY KÁROLY, A votják nyelv szóképzése, NyK. XLI. 311. s köv. l.) s más finn-ugor nyelvekben (I. SZINNYEI, NyH.⁴ 93, GOMBOCZ, MNy. V. 30). Ezt az állapotot kimutathatjuk a magyar nyelvre is. A magyarban is vannak olyan szavak, a melyek igék is, névszók is lehetnek, s a melyekben alak-i különbség sohasem volt. Íme egynéhány idevágó példa:

áj = 1. aperire, hiare, 2. völgý | *es* (alakv. *és*) = 1. esni, 2. eső | *esk* = 1. esküszik, 2. eskü | *fagy* = 1. fagyni, 2. fagy | *les* (alakv. *lés*) = 1. lesni, 2. hinterhalt | *nyom* = 1.

* Vö. pl. a magyarban azt is, hogy néhány szó főnév is, melléknév is a történeti korban, pl. *súly*, *éh*, *kór*, Nyr. XLII. 63.

nyomni, 2. vestigium | *vesz* (alakv. *vész*, névszói alkalmazásban előfordul *veszet*-féle ragozása is) = 1. veszni, 2. sturm. Hogy ilyen példák nemcsak a tőszavak, hanem a képzettek közt is vannak, arra vö. *halász*, *vadász*, *ereszt(t)*, *rekeszt(t)* stb. Hogy a nyelvtörténeti korban is a jövevényszók terén is ilyen igék keletkezettek, arra vö. *ábráz* = 1. ábrázat, 2. ábrázni NySz. | *bolt* = 1. bolt, 2. boltani stb. Arra meg, hogy ilyen összeesések hangtani úton is előállhattak, vö. a *zár* igét s erre SIMONYI, Igék és névszók Nyr. XXXVIII. 241. stb. cz. értekezését.

(Folytatjuk.)

MELICH JÁNOS.

Gyepü és gyepüelve.*

IV.

Történelmi adataink eddig terjednek. Az ősi magyar gyepürendszer emlékét azonban legtovább helyneveink tartották fön, értve ezek alatt nemcsak a még ma is meglévő, hanem a már eltűnt, és nem csupán a magyar, hanem a szláv, oláh és német helyneveket is, mert hiszen a gyepük nyomai különösen nemzetiségi vidékeken keresendők.

Így magát a gyepüt a *Gyepüelve*, *Gyepél(y)*, *Gyepély(ség)* földrajzi elnevezéseken kívül, a *Gyepü* s a *Gyepü*-jelzővel képzett magyar, valamint a *Pre-* vagy *Pri-szeka* vagy *-szaka*, a *Preszezsno*, *Oszekovo*** s a német *Hagendorf* (magyarul Csáka, Szolnok-Dobokamegyében) és *Hagensdorf* (magyarul Karácsfa) falvak örökitették meg.

Érdekes, hogy régen egész sereg erdő, hegy, völgy, folyó, patak s egyéb határhely is *Gyepü* nevet viselt, természetesen azért, mert kezdetben ezek is a gyepürendszerbe voltak bevonva. Így már 1161—73 közt (Árp. Új Okmt. XI. 38) egy *Csebegyepüje* (*Chebegepue*) nevű határhelyről van szó, valószínűen a veszprémmegyei Szöllös határában. A szintén veszprémmegyei *Gyepes* község (DR. CSÁNKI D. Magy. tört. földr. III. 232) nevét az ottani s már 1212-ben említett *Gyepüs* erdőtől (*silva Gepus*) vette.

* Az I. közleményt lásd MNy. IX. 97, a II. közleményt uo. 145, a III. közl. uo. 201.

** ALEXICS GYÖRGY cikkéből (Nyelvtud. I. 203—207) azonban kitűnik, hogy több *Pre-* vagy *Priszáka* helynév nem gyepükre, hanem inkább erdőirtásokra s telepekre vonatkozik; mint szintén a *Szezs*, *Poruba*, *Kladova* és más hasonló szláv, a magyarban *vágás*-sal, *tőke*- vagy *tőkés*-sel kifejezett helynevek.